

Research Article

Comparative Study of Attar's Works in Eastern and Western Literature

Ali Mazarei¹, Asghar Salahi², Mehrdad Aghaei^{3*}

Abstract

Man attains the point of perfection with morality and politeness, and science is like a ladder to reach the peak of morality, and this is possible when it is accompanied by knowledge. Knowledge, or in other words, mysticism, is a completely moral concept that the mystic paves the way to achieve with his mystical works. Many writers and mystics are taking this step. Iran has been the cradle and origin of mystical poets who have been a turning point in the history of mysticism by creating Islamic mystical works. Attar Neyshabouri is one of the Iranian poets who is known as a pole in the axis of Islamic mysticism. Therefore, this study aims to introduce Attar's method by describing Attar's analysis of the position of Attar in Islamic mysticism and his role in acquainting the people of East and West with Islamic mysticism and the extent of its influence and reflection in the literature of these two areas. Pay. Based on the results of this study, it can be said that the influence of Attar's mystical thought and poetry on Eastern and Western literature is not less than the influence of Islam on hearts; Because Attar's mysticism is a mixture of moral and Islamic themes with Eastern spirit and psyche. For this reason, the study of perfumery among Eastern and Western writers and poets is due to their inspiration and mystical tendency towards Attar's mystical taste.

Keywords: Attar, Mysticism, Oriental and Western Literature, Research Attar, Translation

How to Cite:

Mazarei A, Salahi A, Aghaei M., Comparative Study of Attar's Works in Eastern and Western Literature, Journal of Comparative Literature Studies, 2023;17(65):95-115.

1. Ph.D. student of Persian language and literature, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran

2. Associate Professor of Persian Language and Literature Education Department, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran

3. Assistant Professor of Arabic Language and Literature, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran

بررسی تطبیقی بازتاب آثار عطار در ادبیات شرق و غرب

علی مزارعی^۱، عسگر صلاحی^۲، مهرداد آقائی^{۳*}

چکیده

انسان با اخلاق و ادب به نقطه کمال دست می‌یابد و علم همچون نردبانی است برای رسیدن به قلّه اخلاق، و این زمانی میسر است که با معرفت قرین شود. معرفت یا به عبارتی عرفان، مفهومی کاملاً اخلاقی است که عارف با آثار عرفانی خود، راه رسیدن به آن را هموار می‌کند. بسیاری از نویسندگان و عارفان، در این راه قدم برمی‌دارند. ایران، مهد و خاستگاه شاعران عارفی بوده است که با خلق آثار عرفانی اسلامی نقطه عطفی در تاریخ عرفان بوده‌اند. عطار نیشابوری از جمله شاعران ایرانی است که در محور عرفان اسلامی به عنوان قطب شناخته شده است. از این‌رو این پژوهش بر آن است تا با روش توصیفی-تحلیلی، ضمن معرفی عطار، به تحلیل جایگاه عطار در عرفان اسلامی و نقش ایشان در آشنایی مردم شرق و غرب با عرفان اسلامی و میزان تأثیر و بازتاب آن در ادبیات این دو پهنه بپردازد. بنابر نتایج حاکی از این جستار می‌توان گفت تأثیری که فکر و شعر عرفانی عطار بر ادبیات شرق و غرب گذاشته کمتر از تأثیر اسلام بر دل‌ها نیست؛ چرا که عرفان عطار آمیزه‌ای از مضامین اخلاقی و اسلامی با روح و روان شرقی است. به همین سبب عطار پژوهی در بین ادیبان و شاعران شرق و غرب ناشی از الهام‌پذیری و گرایش عرفانی آن‌ها به ذائقه عرفانی عطار است.

واژگان کلیدی: عطار، عرفان، ادبیات شرق و غرب، عطار پژوهی، ترجمه

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

۲. دانشیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

۳. استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

مقدمه و بیان مسئله

تأثیری که عطار نیشابوری با اشعار نغز و عارفانه خود بر تارک ادبیات عرفانی گذاشته غیر قابل انکار است، لذا لازم است که با این شخصیت بزرگ که می‌توان او را قطب عرفان در ایران نامید بیشتر آشنا شویم، اما آنچنان که باید و شاید، این شخصیت علمی و ادبی ایرانی به جهان و حتی ایرانیان، خوب شناسانده نشده است. چنانچه دکتر یوسفی در این‌باره می‌گوید: «بنده بر این عقیده‌ام که قدر عطار نیشابوری در مقام شاعری عارف و معنی‌آفرین در زبان فارسی هنوز چنان که باید شناخته نشده است و جا دارد آثار او را بیشتر بخوانیم و بهتر بشناسیم. شاید بتوان گفت نام و آوازه عطار در بیرون از مرزهای زبان فارسی بیشتر است، همان‌گونه که امرسون^۱ شاعر آمریکایی، پیش‌بینی کرد که عطار و عمر خیام به زودی در غرب از ارج و اعتبار فراوانی برخوردار خواهند شد» (یوسفی، ۱۳۷۷: ۱۹۸). دانشمندان، ادیبان و هنرمندان برای رشد علم و ادب و فرهنگ بشریت پیام‌های خود را در قالب‌های گوناگون در اختیار جامعه بشری قرار داده‌اند. از جمله این اندیشمندان، شاعران بزرگ ایرانی هستند که شعرهایشان جهانی را متأثر کرده است. عطار شاعری صوفی مسلک و عارفی تمام عیار است که حق بزرگی بر گردن مکتب تصوف و شعر و ادب عرفانی دارد. شاعری که صدای شعرش (به کوشش بسیاری از مترجمان)، به گوش بسیاری از علاقه‌مندان به شعر و تصوف، در سراسر کره زمین رسیده است.

همان‌گونه که فردی مانند هلموت ریتز^۲، نقش والایی در معرفی عطار به غرب داشته است، اندیشمندان دیگری نیز بوده‌اند که با همت والایی که در وجودشان غلیان کرده است، تلاش نموده‌اند تا عطار و شعر او را به جامعه جهانی معرفی کنند و اکنون نباید پنداشت فقط هلموت ریتز است که توانسته عطار را به جهان معرفی کند. افرادی مانند گارسن دوتاسی^۳، فن هامر-پورگشتال^۴، مارگرت اسمیث^۵، سیلوستر دوساسی^۶ فرانسوی و حتی دیک دیویس^۷ با همکاری افخم دربندی و بسیاری دیگر از مترجمین تأثیر زیادی در معرفی عطار و اندیشه عرفانی او به جهان غرب داشته‌اند. اینان در غرب معروفند و عطار را در غرب بر جایگاهش که اوج قلّه عرفان است، نشانده‌اند، اما در این سوی کره خاکی نیز عطار بسان تاجی بر اندیشه ادب عرفانی نیمکره شرقی قرار گرفته است. در کشورهای اسلامی و مشرق زمین، گروهی از نویسندگان و عارفان اقدام به ترجمه آثار عطار به زبان‌های مختلف کرده‌اند، هر چند در کشورهای پاکستان، ترکیه و هندوستان به ترتیب آثار عطار به دفعات افزون‌تری ترجمه، شرح و چاپ شده است. ممکن است کشورهای دیگری نیز باشند که از آثار عطار بهره‌ها می‌برند و روح مشتاقان اندیشه در آن‌ها با زلال عرفان ایرانی سیراب می‌شود. اما عارفانی مانند احمد، ناجی‌القیسی، آقابزرگ تهرانی، محمدعلی قره داغی، نوائی، امیر علیشیر، صاحب افندی، اسماعیل، گلپینارلی، عبدالباقی و... نیز برای نشر اندیشه عطار در آسیا و اروپا بسیار

1 Emerson

2 Helmut Reter

3 Garson Downtasi

4 Fanhamer pour geshtal

5 Margaret smith

6 Sivester dosasi

7 Dick dayvic

تلاش کرده‌اند و سال‌ها است که حلقهٔ سالکان و شاگردان عرفان در این کشورها تشکیل شده و از آثار عطار درس می‌گیرند. این خود، گواه ارزشمند بودن این آثار است و شاهی بر استقبال دیگر ملت‌ها از آثار عطار است. همین مورد توجه قرار گرفتن این آثار و بهره‌ور شدن سایر ملت‌ها از آن‌ها خود دلیلی بر ارزشمندی و جایگاه برتر آن‌ها است که بار مسئولیت مترجمان را افزونتر می‌کند که به انتشار بیشتر این آثار اقدام کنند.

بیان مسأله

با توجه به اهمیت این مسأله که عرفان، درمان درد بسیاری از گرفتاری‌ها و ناملایمات فکری جامعهٔ بشری است، با نگاهی به پیام‌های اندیشمندان عارف، و مهم‌ترین دیدگاه‌های انتقادی عطار در حیطهٔ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی می‌توان به این باور رسید که عطار نسبت به عارفان دیگر بیشتر به کاستی‌های اجتماعی توجه و انتقاد داشته است. این امر سبب شده که عطار و آثار او مورد توجه بسیاری از شاعران و اندیشمندان قرار گیرد. دلیل این اقبال و توجه به آثار عطار به خاطر غنای فکری و غنای محیطی است که عطار در آن‌جا رشد و نمو یافته است. به هر حال ایران مهد و خاستگاه فرهنگ و هنر و ادب عرفانی بوده است «به خصوص، امرسون خود معتقد بود که آسیا از نظر معنوی از اروپا تواناتر و غنی‌تر است» (یوسفی، ۱۳۷۷: ۱۹۸). ترویج فرهنگ ارزشمند مردم در سراسر جهان وظیفه‌ای است که شأنهٔ همّت اندیشمندان و بازوی قلم ادیبان را می‌طلبد و در طول تاریخ این اصل مهم به خوبی صورت گرفته است. از جملهٔ شاعران درخور فرهنگ ایرانی و اسلامی که مورد عنایت جهانیان قرار گرفته است، عارف شاعر، عطار نیشابوری است. شناسایی عطار و معرفی کردن آثار او یکی از ضروری‌ترین اقداماتی است که کم و بیش در گوشه و کنار جهان انجام گرفته است؛ بنابراین، این پژوهش در صدد آن است که به سؤالات زیر پاسخگو باشد:

۱. چه عواملی باعث شده که نویسندگان شرقی و غربی به سمت و سوی آثار عرفانی ایرانی همچون آثار عطار کشیده شده و از آن‌ها متأثر گردند؟
۲. تا چه اندازه آثار عطار در بین ادیبان و شاعران شرق و غرب از مقبولیت برخوردار است و چگونه می‌توان این محبوبیت را فزونی بخشید؟

پیشینهٔ پژوهش

از جمله مقالات مرتبط با عطار در خارج از ایران، می‌توان به مقالات زیر اشاره نمود:

- مقاله «تأثیرپذیری اروپا از آثار و اندیشه‌های عرفانی عطار نیشابوری» (۱۳۹۷)، نوشتهٔ آزاده ذبیحی و اسماعیل آذر که در مجلهٔ پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا) چاپ شده است. این مقاله، اثرپذیری اندیشه‌های عرفانی عطار و آثارش در کشورهای فرانسه و انگلستان و آلمان را مورد بررسی قرار داده است؛ همچنین به موضوع این که غربی‌ها به کدامین آثار عطار توجه بیشتری نشان داده‌اند و کدام اثر او بیشتر ترجمه شده نیز پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد اگرچه آلمان‌ها نخستین مترجمان آثار

عطار بودند، ولی فرانسویان نقش مهم‌تری در معرفی عطار به غرب داشته‌اند. کشورهای آلمان و انگلستان بیشتر از منطق‌الطیر و پندنامه منسوب به عطار متأثر شده‌اند.

– مقاله «نشانه‌هایی از عرفان فارسی و مذهب هندو در فلسفه ماوراء الطبیعه امرسون» (۱۳۹۵)، نوشته فاطمه عزیزمحمدی که در مجله عرفان اسلامی زنجان به چاپ رسیده است. در این مقاله آمده است که امرسون انسان گرایی یا اومانسیم کلاسیک باستان را با متافیزیک شرقی ترکیب نمود تا وحدت خداوندی فلسفی خویش را به تصویب رساند. وی آن چه را که با عرفان فارسی و مذهب هندو در والاترین میزان بیان شد به زبان فرهنگ مدرن و امروزی ترجمه می‌کند. امرسون نه تنها توسط دانشمندان شرقی و غربی روزگار مدرن به عنوان یکی از بزرگترین نویسندگان جهان شناخته شده است بلکه به عنوان نخستین فرد تأثیرگذار در توسعه جهان روشنفکری آمریکای شمالی به سوی بردباری مذهبی، منافع روانی و دغدغه‌های اخلاقی در نظر گرفته می‌شود. از آن جاکه اشعار امرسون پر از نشانه‌های عرفان فارسی و مذهب هندو است، این مطالعه تلاش کرده که این نشانه‌ها را در فلسفه ماوراء الطبیعه امرسون آشکار سازد.

– مقاله «عطار در هندوستان» (۱۳۷۷)، نوشته رضا مصطفوی سبزواری که در مجله نامه پارسی به چاپ رسیده است. این مقاله، فقط به ذکر نام نسخه‌های خطی موجود در شبه قاره هندوستان که درباره اشعار پراکنده عطار است پرداخته و برای هر کدام توضیح مختصری در قالب کتاب‌شناسی آورده است.

– مقاله «نفوذ و رواج تذکره‌الاولیای عطار در پاکستان» (۱۳۷۶)، نوشته مهرنور محمدخان که در مجله چشم انداز ارتباطات فرهنگی چاپ شده است. این مقاله با اشاره به نشر و اشاعه تصوف و عرفان در شبه قاره هند و پاکستان، بر این مسأله تأکید دارد که همزمان با ورود غزنویان به هند در اواخر قرن چهارم، پایه‌ها و اصول عرفان و تصوف اسلامی در این شبه قاره ریخته شد. تذکره‌الاولیای عطار چنان تأثیری بر مسلمانان هندی گذاشت که چندین تذکره به شیوه عطار در هندوستان به رشته تحریر کشیده شد.

– مقاله «بررسی تطبیقی تمثیل‌پردازی در منطق‌الطیر عطار نیشابوری و سار سفید اثر آلفرد دو موسه» (۱۳۹۷)، نوشته مهناز رضایی و آرزو دستا که در مجله ادبیات تطبیقی کرمان چاپ شده است. این مقاله به بررسی تطبیقی میان اثر برجسته عطار نیشابوری، شاعر و صوفی سده هفت هجری ایران یعنی منطق‌الطیر و سار سفید داستانی از نویسنده و شاعر شهیر فرانسوی مکتب رمانتیسیم در قرن نوزدهم آلفرد دو موسه پرداخته است. انواع پرندگان شخصیت‌ها و ساختار اصلی دو اثر مذکور را تشکیل داده‌اند. این مقاله با ارائه تعاریفی از تمثیل و تمثیل‌پردازی در ادبیات و نماد پرنده، به مطالعه تطبیقی و شناخت وجوه اشتراکات و شباهتهای موجود در تمثیل‌پردازی و دلایل استفاده از آن در مکتب رمانتیسیم فرانسه و در ادبیات عرفانی فارسی پرداخته است.

اما تاکنون پژوهشی در مورد بررسی تأثیر آثار عطار بر ادبیات شرق و غرب نوشته نشده است.

نگاهی به مفهوم عرفان

چنانچه از موضوع برمی‌آید ابتدا لازم است که از مفهوم عرفان شناختی حاصل آید «عرفان معرفتی گرانقدر است که دستاوردهای معنوی ارزشمند و بزرگانی بی‌بدیل به جامعه بشری عرضه کرده است. از آنجایی که عرفان مفهومی کلی و عام است نمی‌توان تعریف دقیق و مشخصی از آن ارائه داد و بدیهی است که باید به سایه‌های معنایی آن اهتمام ورزید» (تهرانی ۱۳۵۹: ۱۶)، و نیز در بیان موضوع این علم آمده است «نویسنده «تمهید القواعد»، لازم می‌داند که موضوع این علم (عرفان)، به لحاظ مفهومی عام‌تر از تمام موضوعات باشد و از جهت حیطة و گستره، آتم از دیگر موضوعات و علوم باشد و نیز آشکارترین معنا برای انسان و ابتدایی‌ترین تصوّر و تعقل باشد. و تمامی این صفات را در کلمه وجود مطلق گرد آمده می‌بیند» (صائن‌الدین، ۱۳۸۱: ۱۱۳)، قیصری نیز موضوع علم را ذات احدیت و نصرت ازلی و صفات سرمدی او می‌داند، شاید بتوان گفت از آن جا که در بینش عرفا، وجود و موجود حقیقی همان ذات احدی و صفات و نعوت اوست و به جز او، در دیار هستی، حقیقتی نیست، پس بحث از ذات حضرت حق بحث از تمام عالم هستی است؛ لذا هرچند تعبیر قیصری با تعبیر ابن ترکه تفاوت دارد، ولی مراد هر دو یکی است (یثربی، ۱۳۷۴: ۲۱۷ و ۲۱۸).

در عرفان علم تنها کافی نیست و عمل اساس کار است، علم محصول عمل محسوب می‌شود؛ لذا عرفان به دو نوع عملی و نظری تقسیم می‌شود. عرفان جهان خارج را واقعی دانسته و برای آن وحدتی حقیقی قائل است که هم دارای ظاهر است و هم باطن و باطن آن حقیقت محض است. عرفا در عین پذیرش استدلال و علم حصولی، اصالت را به ارتباط حضوری و شهودی بین انسان و حقیقت می‌دهند. هدف عارف رسیدن به حقیقت واحد عینی و اتحاد با آن و فناء در آن است. و بقای انسان را در همین وصول و اتحاد می‌بیند. و البته در این راه ریاضت و مجاهده است که انسان را به هدف می‌رساند. عشق جزو مسائل اساسی عرفان است (یثربی، ۱۳۷۷: ۳۳)، عشق از تمام مخلوقات سرپان می‌کند، در ذات حق نیز عشق است که تجلی می‌کند و عالم خلق می‌شود.

محور جهان‌بینی عرفانی وحدت وجود است و خلق جهان نیز با تجلی واحد صورت می‌گیرد. عالم به بهترین وجه ممکن خلق شده است، (نظام احسن)، انسان جزو مهمترین مباحث عرفان است. انسان مظهر تام و تمام خداست. عالم کبیر است و در مقابل جهان، انسان صغیر است. آدمی پیش از جهان موطنی دارد که اصل اوست و به آن جا بازگشت خواهد کرد و لذا در این جهان به شدت احساس غربت می‌کند (مطهری، ۱۳۷۶: ۸۳). هویه و حقیقه الحقایق، احدیث و عماء، محبوبین و محبین، وجد و شهود و عیان و مکاشفه و تلوین و تمکین (یثربی، ۱۳۷۴: ۲۳۹).

با توجه به مفاهیم عرفانی درمی‌یابیم که عرفان به صورت علمی که حاصل از عمل است به خوبی در عرفان عطار این شاعر ایرانی در قالب آثار ادبی نمایان شده و شاهد هستیم که عطار چگونه دل‌های جهانیان بخصوص جهان شرق را به خود متمایل کرده و مردم این دیار را به جنب و جوش واداشته است.

نگاهی گذرا به زندگی عطار

در مورد تاریخ تولد عطار، سخن‌ها و نظرهای گوناگونی داده شده است، از ۵۱۳ تا ۵۷۶ گفته شده است (تذکره دولتشاه ولادت عطار را سال ۵۱۳ می‌نویسد)، و حتی مجمع‌الفصحا و ریاض‌العارفین سال تولد عطار را ۵۱۲ دانسته‌اند. (نفیسی، ۱۳۸۴: ۳۷) اما به نظر می‌آید بهترین و دقیق‌ترین تاریخ ولادتی که برای عطار نقل شده است، سال ۵۵۳ هجری قمری و کامل‌ترین سال درگذشت او ۶۲۷ هجری قمری است.

عطار، عارف بزرگ قرن ششم و هفتم، دومین عارفی است که شعر را با عرفان آشتی داد و و آن دو را با یکدیگر عجین کرد. و به حق می‌توان گفت تاکنون همه شاعران عارف جیره‌خوار خوان عطار هستند. عطار در ادبیات عرفانی از دو جهت جایگاه مهمی دارد؛ نخست اینکه، او اولین کسی است که عرفان را به معنی عمیق آن وارد ادبیات فارسی کرد. قبل از عطار در آثار عرفایی چون «امام محمد غزالی» و «خواجه عبدالله انصاری»، مضامین عرفانی مثل عشق، فنا، وحدت وجود و ... وجود داشت، اما به معنی دقیق عرفانی نبود. مثلاً، در نوشته‌های امام محمد غزالی، عشق بیشتر جنبه فلسفی و کلامی دارد، یا در آثار خواجه عبدالله انصاری مفاهیم بیشتر به زهد و شریعت نزدیک است. حتی سنایی هم در آثارش این مفاهیم را به صورت فلسفی و کلامی مورد بحث قرار می‌دهد، نه عرفانی. اما، در آثار عطار، مخصوصاً در منطق‌الطیر، مفاهیم به معنای واقعی عرفانی است. از اینجا است که مضامین عمیق عرفانی به صورت جدی و حساب شده به ادبیات فارسی وارد می‌شود.

امتیاز دیگر عطار این است که پیشینیان او بیشتر به مفاهیمی چون عشق، تصوف، ریاضت، شهود، فنا و ... نگاهی نظری و انتزاعی داشتند، اما عطار مفاهیم عرفانی را به صورت عملی مورد توجه قرار می‌دهد، چرا که به زعم او اصطلاحات و واژه‌ها بدون عمل اهمیت چندانی ندارند.

برای عطار آثار گوناگونی نوشته‌اند که با پژوهش‌های زیاد دانشمندان رشته ادبیات فارسی فقط می‌توان هفت اثر از بین انبوه اثرهای منتسب به عطار را آثار مسلم او دانست. این آثار مسلم عبارتند از: منطق‌الطیر، مصیبت‌نامه، الهی‌نامه، اسرارنامه، مختارنامه، تذکره‌الاولیا، دیوان اشعار و جز اینها هیچ اثری متعلق به عطار نیست. هر چند توجه عارفان و علاقه‌مندان به شعر و ادبیات فارسی، چه در ایران و چه در دیگر نقاط جهان به برخی از این کتاب‌ها بیشتر است، اما کم و بیش به همه آنها توجه شده و مورد نقد و تفسیر قرار گرفته است.

اوصاف خاص عطار

برخی ویژگی‌ها و امتیازهای عطار، او را در بین شاعران عارف و غیر عارف متمایز کرده است. این ویژگی‌ها عبارتند از:

۱- پرورش در یک خانواده اهل دین و عرفان. «چنانکه فروزانفر از اسرار نامه بیرون آورده است، عطار از پدر و مادر صوفی بوجود آمده است». (منزوی، ۱۳۵۴: ۲۷)

۲- آشنایی با عرفان و عارفان از همان اوان کودکی و زندگی با فکر و اندیشه آنها. «چنانکه خودش صریحاً می‌گوید: از کودکی به تصوف علاقه‌مند بوده است» (همان: ۲۷)

۳- فعالیت در داروخانه و آشنایی با علم گیاه‌شناسی و طب در تمام دوران زندگی که موجب آشنایی بیشتر ایشان با علم و اندیشه شده است.

۴- کسب درآمد مکفی و بی نیاز ماندن از دربارها و ثروتمندان که موجب ترک مدح و چاپلوسی و تملق شده است. و از ایشان عارفی ساخته که مدّاح نیست و این خود بزرگترین امتیاز برای ایشان است.

۵- زمان زندگی ایشان یکی از پرتلاطم‌ترین دوران تاریخ ایران است که هم رنج‌زیدی کشیده و هم تجربه‌های فراوانی اندوخته است.

از سویی به قول اشرف‌زاده: «نزد عطار نیشابوری شعر مدح، جایی و مقامی ندارد؛ زیرا در آن زمان، شعر به بد نامی کشیده شده است و شاعر به گدایی، در نتیجه این مسایل، دل عطار از هر چه ممدوحی می‌گیرد، و شعر مدح را منسوخ می‌شمارد.» (اشرف‌زاده، ۱۳۶۳: ۱۸۱)

عطار خودش می‌گوید که پس از او زائرانش فراوان می‌شوند و از تمام جهان برای زیارت مزارش رو به قبله نیشابور می‌آورند:

با زهر اجل چو نیست تریاکم روی	کردند به سوی عالم پاکم روی
ای بس که نباشم من و پاکان جهان	بر خاک نهند بر سر خاکم روی

(مختارنامه، باب پنجاهم)

و در منطق الطیر هم گفته است:

آنچه من بر فرق خلق افشانده‌ام	گر نمانم تا قیامت مانده‌ام
در زبان خلق تا روز شمار	یادکردم بس بود این یادگار

(نیشابوری، ۱۳۷۳: ۲۷)

جایگاه ادبی عطار در ادب شرق

انتشار آثار گران‌سنگ عطار در کشورهای گوناگون جهان به خصوص در کشورهای آسیایی از قبیل پاکستان، هند و ترکیه موجب گسترش ادبیات عرفانی و نیز شهرت او شده است. او با شگرفی خاص توانسته است با مضامین و مفاهیم عرفانی اهل ذوق و حال را به تسخیر خود در آورد. به طور مسلم وجود آثار مکتوب و نسخ خطی در این کشورها خود مزید بر علت بوده تا شیفتگان مکتب عطار بدین وسیله رابطه قلبی و معنوی خود را با مرشد خویش نزدیک‌تر ساخته و آن را تحکیم بخشند «از میان نسخ متعدد آثار شیخ عطار که تقریباً هیچ‌یک از کتاب‌خانه‌های نسخ خطی شرقی جهان از آن خالی نیست، چهل نسخه خطی به گنجینه دست‌نویس‌های شرقی آکادمی علوم تاجیکستان تعلق دارد.» (امریزدان، ۱۳۷۸: ۴۵)

در پاکستان، دکتر محمد ریاض خان مقاله‌ای با عنوان «فتوت‌نامه عطار یا هاتفی» نوشته است، این مقاله به مقایسه دو کتاب موسوم به «فتوت‌نامه» یکی منسوب به هاتفی از طرف پروفیسور فرانتر تشنر (استاد رشته تاریخ اسلام، دانشگاه مونستر آلمان) و دیگری منسوب به عطار از طرف سعید نفیسی پرداخته است، ایشان می‌نویسد: «نکته جالب این است که فتوت‌نامه منظوم هاتفی که مورد استناد پروفیسور تشنر بوده با

چند اختلاف جزئی همان است که مرحوم استاد سعید نفیسی آن را به عنوان «فتوت نامه منظوم عطار نیشابوری» در چاپ سوم دیوان اشعار آن شاعر و عارف نام‌بردار ایرانی شامل کرده و منتشر ساخته است. (ریاض‌خان، ۱۳۴۸: ۸۷)

مقاله مذکور، با توجه به اختلاف این دو کتاب و نسبت آنها به دو شاعر مختلف می‌نویسد: «آشکار است که این فتوت‌نامه منظوم در یک نسخه خطی به نام عطار و در دیگری به نام هاتفی مضبوط است؛ بنابراین، قول هر دو استاد مستند و متکی به صحت اسناد بوده است؛ زیرا ۱- مرحوم استاد سعید نفیسی از وجود نسخه فتوت‌نامه منسوب به هاتفی اطلاعی نداشته و گمان کرده که تشریح منظومه فتوحات شاهی هاتفی (یعنی شاهنامه حضرت شاه اسماعیل) را فتوت‌نامه فکر کرده است. اما نباید که از شخصی متبحر مباحث فتوت (تشریح) این چنین اشتباه سطحی سرزند، و سرزده است. ۲- مرحوم تشریح از وجود نسخه خطی فتوت‌نامه منظوم عطار بی‌خبر بوده و چاپ سوم دیوان عطار بعد از انتشارات مقالات او در سال ۱۳۳۹، ه.ش. عملی گردیده است. فتوت‌نامه‌ای که در تصرف او بوده صریحاً به هاتفی منسوب است.» (همان: ۸۷)

این مقاله در مورد صاحب واقعی فتوت‌نامه می‌نویسد: «شیخ فریدالدین عطار نیشابوری... یک صوفی سوخته‌جان و صاحب‌دل بزرگ و شاعر و نویسنده نام‌بردار عرفانی است. زندگی او هم با دوره پیشرفت تصوف و فتوت مقارن بوده است چون متصوفه با فتیان حقیقی شباهت و اشتراک عمل و همکاری داشته‌اند؛ بنابراین، اگر عطار هم درباره مسلک فتوت منظومه‌ای سروده باشد موجب شگفتی نمی‌گردد. عطار در سایر آثار منتشر و منظوم خود نسبت به مسلک فتوت علاقه وافر نشان داده است.» (همان: ۸۸).

مقاله دیگری توسط محمدخان مهرنور، با عنوان «نفوذ و رواج تذکره‌الاولیا در پاکستان» نوشته شده است. در این مقاله آمده است «در تمام ادوار ادبی، تذکره‌الاولیا، علاوه بر محافل عرفانی در مراکز آموزشی شبه‌قاره همواره مطرح و درس عطار جزو دروس اصلی رشته ادبیات فارسی بوده است. بعد از استقلال پاکستان نیز در تمام مراکز آموزشی و دانشگاه‌ها جزو دروس اصلی رشته فارسی به شمار می‌آید. همچنین عطار و تذکره‌اش مورد توجه محققان و پژوهشگران پاکستانی بوده و آنها در این زمینه تحقیقاتی به عمل آورده‌اند.» (محمدخان، ۱۳۷۶: ۷۰) شواهد نشان می‌دهد، عطار در پاکستان دارای شهرت و اعتبار ویژه‌ای بوده و هنوز هم این اعتبار را دارد، تا جایی که بنا به نوشته دکتر رضا نقوی، تعداد کتاب‌هایی که در موضوع زندگی‌نامه عارفان و اولیا با نام تذکره‌الاولیا و یا نامی دیگر نوشته شده است ۱۵۷ نسخه است. (نقوی، ۱۳۴۷: ۵۶)

محصولات فکری و آثار عطار، تأثیر عمیقی بر ادبیات ترکیه داشته است. از دیرباز تا به امروز، ایران و زبان فارسی، تأثیر بسیاری در شعر و ادبیات ترکیه داشته است. اگر به آمار کتاب‌های فارسی در کتاب‌خانه‌های ترکیه نگاه شود ملاحظه خواهد شد که آثار عطار به وفور در مراکز فرهنگی آن کشور نگهداری می‌شود و حتی نویسندگان ترک‌زبان مقاله‌های مختلفی درباره عطار نوشته و چاپ کرده‌اند. اولین ترجمه از منطق‌الطیر توسط احمد گلشهری در سال ۱۳۱۷ هجری منتشر شد. در کنار نویسندگانی مانند: احمدین تاج‌الدین (۸۱۵ ق)، حضوری (طرخان، ۱۸۷۲)، احمدی دوره زندگی این شاعر و احوال وی تاکنون شناخته نشده است (میرانصاری، ۱۳۸۲: ۱۴).

از جمله عوامل رشد تأثیر ادب، فرهنگ و اندیشه ایران در ترکیه، ارتباط روزافزون دو کشور ایران و ترکیه است. حضور مولوی در قونیه که آن شهر و به طور کلی ترکیه را در جهان مشهور نموده است، مثال خوبی برای این حسن هم‌جواری و تأثیرپذیری ترکیه از ایران است. نمونه دیگر وجود بسیاری از آثار نویسندگان و شاعران ایران از جمله عطار نیشابوری در موزه‌ها و کتابخانه‌های آن کشور است.

در کشور هندوستان مقاله‌ای با عنوان «قدیمی‌ترین نسخه خطی تذکره‌الاولیا» توسط آقای سید امیر حسن عابدی (استاد دانشگاه دهلی) نوشته شده است که در واقع مقایسه‌ای است بین دو نسخه کتاب تذکره‌الاولیا، یکی چاپ ایران به وسیله دکتر استعلامی و دیگری نسخه موزه ملی دهلی نو که به عقیده نویسنده، قدیمی‌ترین نسخه خطی این کتاب است. ایشان، تاریخ کتابت این نسخه را سال ۱۳۶۳ می‌داند و می‌نویسد: «نسخه موزه ملی به وضوح، ۶۱۳، را سال کتابت نشان می‌دهد» (عابدی، ۱۳۷۷: ۲۲۵).

نویسنده مقاله فوق‌الذکر موارد اختلاف این دو نسخه را در یازده صفحه می‌نویسد که ما به عنوان نمونه یک مورد از آن را نقل می‌کنیم: «یک‌بار سه شبانه روز چیزی نخورد. روز چهارم در راه یک دینار دید بر نداشت. گفت: «از کسی افتاده باشد» برفت تا گیاه برچیند و بخورد. گوسفندی دید که نانی گرم در دهان گرفته. بیامد و پیش او بنهاد... به سخن درآمد... بگیر! دست دراز کردم تا نان بگیرم. نان در دست خود دیدم... (استعلامی، ۱۳۹۱: ۱۱۲).... «اویس رضی‌الله‌عنه یک‌بار سه شبانه روز هیچ نخورده بود. روز چهارم بامداد بیرون آمد. بر راه یک‌دینار زر افکنده بود. گفت از آن کسی افتاده باشد. روی بگردانید، تا گیاه از زمین برچیند و بخورد. نگاه کرد گوسفندی می‌آمد و گرده گرم در دهان گرفته و پیش وی بنهاد... به سخن آمد... بستان... دراز کرد تا گرده برگیرد. گرده در دست دید» (عابدی، ۱۳۷۷: ۲۲۶)

در مقاله‌ای با نام «کتاب‌شناسی عطار در هندوستان» که به همت رضا مصطفوی سبزواری تهیه شده است کلیه آثار این شاعر عارف را در کشور هندوستان معرفی نموده است که البته شامل تمام آثار منسوب به وی است که در مجله «نامه پارسی» چاپ شده است. مطلبی که باید مورد تأکید قرار گیرد، این است که در شبه قاره هندوستان بیشترین آثار عطار نگهداری می‌شوند. می‌توان گفت بعد از پاکستان این هندوستان است که بیشترین توجه به عطار را دارد.

عطار نیشابوری بسان عطاری عطر فروش، با آثار علمی و ادبی خود توانسته چنان عبیر دل‌انگیزی در میان ادب‌دوستان و دگراندیشان برافشانند که باعث شده همگی مست و شیدای او شوند. با توجه به جدول زیر می‌توان به میزان محبوبیت و نیز مقدار توجه مردم به آثار عطار و اثرپذیری از آثار او پرداخت:

کتاب	پاکستان	ترکیه	هندوستان	مصر	تاجیکستان	افغانستان	عراق	عربستان	لبنان
اسرارنامه	۲۲	۱۹	۸	۳	۱	۱	۱	۱	۱
الهی‌نامه	۱۲	۱۴	۵	۵	۱	۵	---	۱	---
مصیبت‌نامه	۱۰	۱۴	۸	۱	۱	۶	---	---	---
منطق‌الطیر	۷۹	۵۰	۳۵	۱۰	۱۱	۵	۹	۴	۴
تذکره‌الاولیاء	۸۲	۳۰	۲۸	۹	۱۴	۶	۱	---	---
مختارنامه	۶	۷	۴	۲	---	۱	---	۱	---
دیوان عطار	۱۸	۱۲	۸	۴	---	۳	۱	۱	---
مجموع	۲۲۸	۱۳۶	۹۶	۳۴	۲۸	۲۷	۱۲	۸	۵

جدول فوق آمار کمی نسخه‌های خطی کتاب‌های عطار را در کشورهای مختلف آسیایی به جز ایران نشان می‌دهد. با نگاهی دقیق به جدول فوق می‌توان به تأثیر عمیق اندیشه عطار در ذهن مردم برخی از کشورهای شرق پی برد. با توجه به این که دو کشور پاکستان و ترکیه، از جهت بعد مکانی و بعد فرهنگی به ایران قرابت و نزدیکی بیشتری دارند؛ لذا مجموع نسخه‌های خطی ارزشمند این شاعر بزرگ در این دو کشور به مراتب بیشتر از مجموع تمامی نسخ موجود در سایر کشورهای اسلامی آسیایی است؛ بنابراین، می‌توان گفت که محوریت در هر چیزی باعث شدت و تقویت پیرامون آن چیز می‌شود. هر اندازه که دایره این محور گسترده‌تر شود رفته رفته از شدت و قدرت تمرکز آن کاسته می‌شود؛ بنابراین، برای تقویت این اثر لازم است که شذراتی از جنس همان چیز اصیل در دامنه آن محور پراکنده شود که در اینجا همان آثار به جا مانده از عطار در حکم همان شذرات است که می‌تواند پیوند این مرکز را که عطار است با پیرامونش محکم‌تر سازد. چنانکه شاهد هستیم که دو کشور پاکستان و ترکیه و در کنار آن‌ها کشور هندوستان، از بابت گرایش و تأثیرپذیری از افکار و آثار عطار حائز اهمیت بوده و این مهم می‌تواند فتح البابی برای همکاری‌های علمی و فرهنگی بین ملت ایران و ملت‌های این سرزمین‌های پهناور باشد که نتیجه این تبادل‌ات و دادوستدهای فرهنگی چیزی جز رشد و بالندگی علمی و معنوی طرفین نخواهد بود.

جایگاه ادبی عطار در اروپا

عطار نیشابوری را می‌توان شاعری پیشتاز در ادبیات عرفانی توصیف کرد؛ شاعری که عرفان معتدل، میل به شریعت و ساختار نمادین اشعار، شاخص‌ترین ویژگی‌های آثار این پدیده بلند آوازه زبان و ادب فارسی است. به لحاظ ساختار کلامی، عطار نخستین کسی است که در فضای نمادین شعر گفت بنابراین، می‌توان وی را بنیانگذار ادبیات نمادین در جهان دانست؛ این نوع ادبیات در اروپا در قرن ۱۹ و ۲۰ شکل گرفت، در حالیکه «منطق الطیر» این شاعر نامدار، شاخص‌ترین اثر در ادبیات نمادین است که در قرن هفتم (۱۳ میلادی) خلق شده است.

قرائن نشان می‌دهد که آشنایی غرب با نام عطار تقریباً به طور تصادفی و از طریق ترجمه‌ی منظومه‌ای بود که از قضا در صحت انتساب آن به عطار اتفاق نظر وجود ندارد: مثنوی پند نامه یا نصیحت‌نامه، که در بحر رمل مسدس مقصور سروده شده و با این بیت آغاز می‌شود: حمد بی حد آن خدای پاک را / آنکه ایمان داده مشتی خاک را. (نفیسی، ۱۳۲۰). اته (د. ژوئن ۱۹۱۷) این منظومه کوتاه ۸۵۳ بیتی را، بدون هیچ اظهار عقیده‌ای راجع به مسأله اصالت انتساب آن، در زمره‌ی آثار شیخ می‌آورد، و حتی تصریح می‌کند که این «گنجینه واقعی حکم تعالیم اخلاقی» با هدف پند آموزی، «نسبت به منطق الطیر بیشتر مقبولیت دارد»، گر چه از نظر «فن شعر» به پای آن نمی‌رسد (نک: اته، هرمان، ۱۳۳۷: ۱۵۶، ۱۵۷). ذبیح‌الله صفا هیچ نامی از این اثر در تاریخ ادبیات در ایران خود، ذیل مدخل عطار نبرده است. در مقدمه چاپی که در ۱۳۸۱ از سه مثنوی الهی نامه، پند نامه و اسرار نامه، از سوی مؤسسه فرهنگی اندیشه دُرگستر، در تهران نشر شد، فرشید اقبال می‌نویسد پند نامه «از مثنویات معروف وی [عطار] است و... هر چند خود در آثار دیگرش نامی از آن نبرده است، ولی بی‌تردید از او است» (اقبال، ۱۳۸۱: ۵).

امروزه عطارشناسانی نامدار همچون هلموت ریتر، فرانکلین لوئیس، هرمان لندولت و ... پژوهش‌های گرانمایه‌ای را در زمینه شناخت و تحلیل و تفسیر آثار، احوال و اندیشه عطار، سامان داده‌اند که کاوش‌ها و نگارش‌های این دست عطارپژوهان، نقشی بسزا در معرفی آثار و اندیشه عطار در حوزه غرب کره زمین، بخصوص قلمرو اروپا داشته است. نخستین آشنایی غربیان با آثار عطار نیشابوری را می‌توان از طریق ترجمه گلچین دو زبانه‌ای دانست که فن اشتوئرمر (Von Stuermer) از پندنامه عطار، در ۱۷۷۵ در وین (اتریش) به چاپ رسانید. پس از آن، افراد دیگری برگردان‌هایی از پندنامه ارائه نمودند: ج. اچ. هیندلی (۱۸۱۹، لندن)، سیلوستر دوساسی (زبان فرانسه، با چندین چاپ در بین سال‌های ۱۷۸۷ تا ۱۸۱۹)، گابریل گایتلین (زبان لاتین، ۱۸۳۵، هلسینگی)، جی. اچ. نسلمان (زبان آلمانی، ۱۸۷۱)، یکی از استادان دانشگاه پترزبورگ (زبان روسی، ۱۸۲۱) و ...

ادبیات عرفانی ایران در جهان با شاعرانی چون سنایی آغاز شد و با عطار هموار گشت و با مولانا به اوج خود رسید. عطار در ادب عرفانی پیشتازتر از دیگر شاعران است. آنچه که عطار به عنوان میراث گرانقدر از خود برجای گذارده، آنقدر ارزشمند است که شاعران را تاکنون، از ادب آنسوی مرزها بی نیاز ساخته است. به لحاظ ساختار کلامی، عطار نخستین کسی است که در فضای نمادین شعر گفت و می‌توان وی را بنیانگذار ادبیات نمادین در جهان دانست؛ این نوع ادبیات در اروپا در قرن ۱۹ و ۲۰ شکل گرفت، در حالی که منطق الطیر این شاعر نامدار شاخص‌ترین اثر در ادبیات نمادین است که در قرن هفتم (۱۳ میلادی) خلق شد.

در کشورهای اروپایی این پند نامه بود که برای اولین بار عطار را به آن‌ها معرفی کرد. در ۱۸۱۹، یک روحانی مسیحی، از کالج منچستر، به نام، ج. اچ. هیندلی، ویرایش زیبایی از متن فارسی پندنامه را در لندن نشر کرد. در مقدمه کتاب، هیچ اشاره‌ای به شأن و پایگاه عطار نشده است. نکته‌ای که فقط بر آن تأکید شده صرفاً ارزش عملی متن پندنامه در کمک به مدیران استعمارگر برای پی بردن به نظام ذهنی مسلمانان است. یکی از نخستین اروپاییانی که در معرفی عطار به جهان غرب بسیار مؤثر بود خاورشناس فرانسوی، سیلوستر دوساسی است که در نیمه‌ی دوم قرن هیجدهم و اوایل قرن نوزدهم ویرایش و ترجمه‌ی او از پند نامه چند بار به چاپ رسید. طبق کتاب‌شناسی عطار، تألیف علی میر انصاری، نخستین چاپ ترجمه پند نامه دوساسی در ۱۷۸۷ و آخرین آن‌ها در ۱۸۱۹ در فرانسه صورت گرفت (در باره این ترجمه و بعضی از ترجمه‌های دیگر پند نامه نیز نک: اته، صص ۱۵۸، ۱۵۹). کار دوساسی در ۱۳۷۳ به اتمام عبدالمحمد روح‌بخشان از طرف انتشارات اساطیر در تهران تجدید چاپ شد. روح‌بخشان، ضمن مقابله متن مصحح دوساسی از پندنامه با دو نسخه خطی دیگر، پیش‌گفتار و یادداشت‌های دوساسی را از فرانسه به فارسی برگردانده است. دومین ترجمه‌ی پند نامه به لاتین توسط گابریل گایتلین انجام شد که در ۱۸۳۵ در هلسینگی به چاپ رسید. برگردان آلمانی این منظومه را «جی. اچ. نسلمان» در ۱۸۷۱، و ترجمه روسی آن را یکی از استادان دانشگاه پترزبورگ در ۱۸۲۱ عرضه کردند.

به نظر می‌رسد نخستین آشنایی خارجیان با آثار فارسی و از جمله با آفرینش‌های فکری-هنری عطار از طریق منتخبات آثار آن‌ها بوده است و نه به واسطه اصل آن آثار. زمانی هم که مهم‌ترین منظومه عطار،

یعنی منطق الطیر یا لسان الطیر یا مقامات الطیور، توجه غربی‌ها را به خود جلب کرد، این داستان شیخ صنعان او و نه کل کتاب و شخصیت عطار بود که بیشتر معروض مطالعه، ترجمه و شرح و معرفی واقع شد. اما، با گذشت زمان جنبه‌های دیگر و ارزش‌های آثار دیگر او نیز در کانون توجه خارجیان قرار گرفت.

بنابر آنچه اجمالاً گفته شد می‌توان نتیجه گرفت، از زمانی که عطار برای نخستین بار به غرب شناسانده شد، تا چندین قرن شخصیت فکری و ادبی وی هیچ‌گاه در کلیت آن در کانون توجه قرار نگرفت. در آنچه از آثار او به زبان‌های اروپایی ترجمه شده یا درباره‌ی وی نگارش یافته تا مدت‌های مدید ذکری از منظومه‌هایی چون اسرارنامه، الهی‌نامه و مصیبت‌نامه به چشم نمی‌خورد. ترجمه‌ها و اظهارنظرهای غربیان همه در باره‌ی پندنامه‌ی منسوب به شیخ و منطق الطیر او بوده است. بنابراین، از شخصیت سترگ عطار، آن گونه که ما او را می‌شناسیم، تا این اواخر جز بارقه‌هایی چند در آثار مغرب زمینی‌ها، نتابیده بود.

همایش سال ۱۳۸۱/ نوامبر ۲۰۰۲ در بزرگداشت عطار که در انگلستان برگزار شد، و در آن جمعی از عطارشناسان ایرانی و غیر ایرانی در باره‌ی وجوه مختلف فکری و هنری شیخ و آثار وی مقالاتی ارائه کردند. مجموعه‌ی این مقالات بعداً با ویراستاری دو خاورشناس، لئونارد لویزن و کریستفر شکل در کتابی، مرکب از چهار بخش، با عنوان «عطار و سنت تصوف ایرانی»، و عنوان فرعی «هنر معراج روحانی» در ۲۰۰۶ در لندن و نیویورک منتشر شد. در این مجموعه بعضی نگاه‌های نو به عطار و حرف‌های تازه‌ای در باره‌ی خطوط و ریشه‌های فکری، وابستگی‌های طریقتی، جایگاه او در ادب عرفانی فارسی‌زبانان و تأثیر او در گویندگان صوفی‌مشرک پس از وی بر می‌خوریم. یقیناً نقشی که از پیر نیشابور در این سلسله مقالات و در پژوهش‌های مشابهی که در نیم قرن اخیر ترسیم شده با آنچه به دنبال انتشار پندنامه‌ی او بیش از دوپست سال قبل به اروپا بیان عرضه شد بسی تفاوت دارد.

در کنار برگردان‌های آثار عطار به زبان‌های گوناگون، کوشش‌ها و پژوهش‌های ایران‌شناسانی همچون هلموت ریتر، یوگنی ادواردوویچ برتلس، کینث ایوری، یوهانس دوبرن، فریتس مایر، بی. راینرت، رینولد نیکلسن، جان ا. بویل، ایزابل دو گاستینه و ... زمینه شناخت بیشتر جهان از عطار و پدیدار شدن بیش از پیش اهمیت عطار در جهان اندیشه‌ی ایرانی-اسلامی گردیده است. در این میان، باید گفت: نخستین کسی که به طور نسبتاً جامع و گسترده‌ای به جایگاه و شان ادبی و عرفانی عطار پرداخت، خاورشناس برجسته‌ی آلمانی، هلموت ریتر (۱۹۷۱-۱۸۹۲) بود که حاصل پژوهش‌های عمیق خود را در باره‌ی وجوه مختلف فکری و اعتقادی عطار در کتاب ارزنده‌ی «دریای جان» منتشر کرد. ریتر در «دریای جان»، تحلیل عالمانه‌ای از اندیشه‌های دینی، اخلاقی و عرفانی عطار، بر پایه‌ی منظومه‌های اسرارنامه، الهی‌نامه، منطق الطیر و مصیبت‌نامه ارائه داده است.

کار سترگ ریتر نشان می‌دهد که عطار، دست‌کم از میانه‌های سده‌ی نوزدهم، با عمق بیشتر و به طرز بسیار جدی‌تر از قبل مورد توجه جهان قرار گرفته، و در قرن بیستم با پژوهش‌های علمی‌تر و تحلیل‌های نقادانه‌تر دنبال شده است. استاد هلموت ریتر، شخصیتی است که نام او با کتاب ارزشمند «دریای جان»، با عطار و عطارپژوهی پیوند یافته است

گویا برای اولین بار، فن هامر - پورگشتال (د. ۱۸۵۶)، مستشرق اتریشی، گزیده‌هایی از منطق الطیر را به آلمانی ترجمه و در گلچین دو زبانه‌ای که در ۱۸۱۸ در وین منتشر کرد به چاپ رساند. نخستین آشنایی غربیان با آثار عطار نیشابوری را می‌توان از طریق ترجمه گلچین دو زبانه‌ای دانست که فن اشتورمر (Von Stuermer) از پندنامه عطار، در ۱۷۷۵ در وین (اتریش) به چاپ رسانید.

پس از آن، افرادی همچون سیلوستر دوساسی فرانسوی و ژوزف الیدور گارسن دوتاسی نقش ویژه‌ای در شناخت بیشتر و گسترده‌تر غربیان، با عطار و آثارش رقم زدند. شاید نخستین کس که به طور نسبتاً جامع و گسترده‌ای به کلیت عطار پرداخت، خاورشناس برجسته‌ی آلمانی، هلموت ریتز (۱۸۹۲-۱۹۷۱) بود که حاصل پژوهش‌های عمیق خود را در باره وجه مختلف فکری و اعتقادی عطار در کتاب ارزنده دریای جان (Das Meer der Seele: Mensch und Gott in den Geschichten des Fariduddin .Welt . Attar) منتشر کرد. بررسی و ارزشیابی دریای جان فرصت دیگری می‌طلبد. با وجود این، بیان بسیار مجملی از مندرجات کتاب و شیوه پردازش ریتز به شیخ در اینجا بی‌فایده‌ای نمی‌نماید. اولاً، با اینکه او در مقدمه کتاب خود (ص ۲)، از پند نامه به عنوان یکی از مثنوی‌های اخلاقی عطار یاد می‌کند، به نظر نمی‌رسد که آن را یقیناً از عطار بدانند چرا که آن را جزو منظومه‌هایی که دریای جان را بر اساس آن‌ها نوشته قرار نداده است. به علاوه، در مقاله‌ای که خود ذیل عنوان «Attar» در جلد اول از EI^۲ نشر کرد، پند نامه را در زمره منظومه‌هایی معرفی می‌کند که در انتساب آن‌ها به شیخ مقداری تردید دارد. آنچه در دریای جان مبنای تحلیل عالمانه‌ی ریتز از اندیشه‌های دینی، اخلاقی و عرفانی عطار قرار گرفته منظومه‌های اسرار نامه، الهی نامه، منطق الطیر و مصیبت نامه هستند. او نخست ساختار صوری و سبک روایی هر یک از این چهار اثر را وصف، و سپس درونمایه‌های کلیدی آن‌ها را کلاً زیر ۳۰ عنوان طبقه بندی می‌کند. این بخش‌های سی گانه، همان طور که اشاره شد تماماً به موضوعات دینی، اخلاقی و عرفانی می‌پردازند؛ و هیچ بخشی که دلالت بر اندیشه‌های فلسفی، به معنای اخص و مصطلح کلمه، داشته باشد در میان آن‌ها به چشم نمی‌خورد، و این البته با فلسفه سبزی و عقل‌گریزی عطار هم خوانی دارد. بنا بر این، کسانی که از اندیشه‌های «فلسفی» شیخ سخن می‌گویند، لابد مرادشان نوع خاصی از فلسفه است، و نه فلسفه از سنخ ارسطویی یا حتی خسروانی آن.

باری، کتاب دریای جان توسط روانشاد عباس زریاب خوئی و مهرآفاق بایبوردی به فارسی ترجمه شد و بین سال‌های ۱۳۷۷-۱۳۷۴ در دو جلد به چاپ رسید. کار ارزشمند ریتز نشان می‌دهد که لااقل از اواسط سده نوزدهم عطار با عمق بیشتر و به طرز بسیار جدی‌تر از قبل مورد توجه غرب قرار گرفته، و در قرن بیستم با پژوهش‌های علمی‌تر و تحلیل‌های نقادانه تردنبال شده است. ویرایش انتقادی الهی نامه به اهتمام ریتز؛ نگارش کتب و مقالات امثال یوگنی ادواردوویچ برتلس روسی (۱۸۹۷-۱۸۹۰)، کینث ایوری انگلیسی، یوهانس دوبرن هلندی، فریتس مایر سوئیسی (۱۹۹۸-۱۹۱۲)، و بی. راینرت (نویسنده مقاله Attar)، «Shaykh Farid-al-Din» در جلد دوم دایره‌المعارف ایرانیکا) در شرح احوال، شخصیت و اندیشه‌های شیخ؛ و تصحیح‌ها و ترجمه‌هایی به فرانسه، ایتالیایی و انگلیسی از پاره‌ای از آثار عطار مانند ویرایش و چاپ تذکره الاولیاء توسط رینولد نیکلسن، ترجمه‌ی فشرده‌ای از آن توسط آرثر آبری (هر دو از انگلستان)؛ ترجمه

انگلیسی الهی نامه، به توسط جان ا. بویل؛ ترجمه‌ی فرانسوی مصیبت نامه به اهتمام ایزابل دو گاستینه (پاریس، ۱۹۸۱) همه دلیل کشف بیشتر و بیشتر اهمیت عطار در جهان اندیشه ایرانی - اسلامی است. برای فهرست نسبتاً جامعی از آنچه در باره عطار به زبان‌های فارسی و غیر فارسی نگارش یافته، یا برگردان‌های مختلفی که از گزیده‌ها یا اصل بعضی از آثار او به دیگر زبان‌ها شده است، (نک: کتاب‌شناسی شیخ فریدالدین عطار نیشابوری، به کوشش علی میر انصاری، تهران، ۱۳۷۴)

انتشار گسترده کارهای سیلوستر دوساسی (۱۸۳۳-۱۷۵۸) خاورشناس معروف فرانسوی بود که بیشترین تأثیر را در معرفی منطق الطیر به غرب داشت. او بخش‌هایی از این منظومه را در کنار نمونه‌هایی از سروده‌های مولانا، سعدی، حافظ و جامی منتشر کرد. در دوران امپراتوری دوم فرانسه به سال ۱۸۳۶، برای نخستین بار، ترجمه منطق الطیر، منظوم وزین فریدالدین عطار نیشابوری، به جامعه طبع آراسته شد این ترجمه به همت شرق شناس برجسته «گارسن دوساسی» به انجام و چاپ رسیده بود. (البته می‌دانیم، آثاری که منسوب به عطار هستند، سالها قبل از این در فرانسه و توسط همین آقای سیلوستر به زیور طبع آراسته شده بودند «۱۸۱۹م (۱۱۹۸ ه. ش)»، و شاید مرجع این کتاب، مخزن قدیم نسخ فارسی کتابخانه ملی پاریس باشد که از کتابخانه سلطنتی در اوائل قرن نوزدهم به آن رسیده است که چند نسخه از پندنامه در آنجا نگهداری می‌شده است. (پندنامه، ۱۳۷۳: ۱۰) آقای سیلوستر با این‌که این کتاب پند نامه را از عطار می‌داند و آن را ترجمه کرده است اما باور دارد که، نه عنوان فصل‌ها و نه تقسیم‌بندی فصل‌ها از عطار نیست (سیلوستر، ۱۳۷۳: ۱۵)، از نکات جالب توجه، ترجمه این کتاب، توصیف و تمجید بیش از اندازه سیلوستر به سبک و روش نویسندگان کهن در مدح لویی هیجدهم پادشاه فرانسه است که در زمان چاپ این کتاب، حکومت می‌کرده است. سیلوستر دوساسی، مدت عمر عطار را از ۵۱۳ تا ۶۲۷ میدانند و عمر عطار را ۱۱۴ سال می‌شمارد (دوساسی، ۱۳۷۳: ۳۱)، که اغراق آمیز است و سال تولد او را باید تا ۵۵۳ جلو می‌برد یعنی در واقع عطار ۷۴ سال بیشتر عمر نکرده‌اند. در کل باور دوساسی در مورد عطار با واقعیت فاصله زیادی دارد هم در مدت عمر و هم در تعداد آثار. یک نسل بعد، شاگرد برجسته‌ی دوساسی به نام ژوزف الیدور گارسن دوتاسی (۱۸۷۸-۱۷۹۴) به گونه‌های مختلف به عطار و منطق الطیر او پرداخت. او با اینکه تخصصش هندوستانی و اردو بود، به فارسی نیز علاقه زیاد نشان می‌داد، و در ۱۸۵۶ ترجمه‌ای به نثر فرانسوی از داستان شیخ صنعان منتشر نمود. در ۱۸۵۸ ویرایشی کامل از متن فارسی این منظومه نشر کرد و از پی آن در ۱۸۶۳ ترجمه‌ای کامل از کل آن را به نثر فرانسوی همراه با توضیحاتی چند به چاپ رساند.

باری، به نظر می‌رسد گارسن دوتاسی نخستین دانشمند حرفه‌ای از یک دانشگاه غربی بود که توجه جدی و عمده به منطق الطیر کرد؛ ثمره‌ی پژوهش‌هایش در یک سلسله انتشارات روشمند در دسترس دیگران قرار گرفت؛ و اگر چه کارهای او از عیب و نقص‌هایی خالی نبود ولی، به هر حال، سنخ دانش پژوهی اروپایی را در زمان خود نشان می‌داد. در سال ۱۹۷۹ پیتر بروک کارگردان نامدار تئاتر قرن بیستم، اقتباسی نمایشی از منطق الطیر عطار نیشابوری را با عنوان «گردهم‌آیی پرندگان» در شهر پاریس، به روی صحنه تئاتر آورد. نمایشنامه‌ای که از روی کتاب ژان کلود کریر به نام «چنین حکایت کند»، تهیه شده است که داستان سیمرغ را به تصویر کشیده بود. چیزی که در این نمایشنامه قبل از همه، توجه را به خود جلب

می‌کند، باور داستان‌ها و افسانه‌هایی است که در مورد عطار نقل شده و هیچگونه واقعیتی ندارد. مانند مردن درویش جلو مغازه عطار و منقلب شدن عطار و ..... اما کارگردان این نمایشنامه، بازخوانی هفت وادی مراحل سیر و سلوک عطار را در پنج پرده اجرا کرده است که می‌تواند نشان از باور پنج مرحله سیر و سلوک از نظر پیتر بروک باشد هرچند که در پرده چهارم «گذر از هفت وادی» عین نظر عطار را بیان می‌کند و به نظر می‌آید کارگردان تئاتر یادشده، نیز با هفت وادی سیر و سلوک موافق است اما بهتر بود یا پرده‌های این تئاتر را به هفت پرده اضافه می‌نمودند و یا مراحل سیر و سلوک را به پنج وادی تقلیل می‌دادند، تا هماهنگی بهتری باشد و شبهه دوگانگی پیش نیاید. (کریر و پیتر بروک، ۱۳۷۹: ۴۶)

تقریباً هم زمان با دوتاسی، ادوارد فیتزجرالد (۱۸۸۳-۱۸۰۹) مترجم سرشناس رباعیات خیام، به ترجمه‌ی منطق الطیر پرداخت. او، از لحاظی نقطه مقابل دوتاسی قرار می‌گیرد. پژوهشگر فرانسوی یک محقق روشمند حرفه‌ای و فیتزجرالد ادیب انگلیسی آماتوری بود که به‌طور اتفاقی و به هوای دل خود به کارهای ادبی و ترجمه می‌پرداخت و این دو روحیه متفاوت، در ترجمه‌هایی که از منطق الطیر در دهه ۱۸۵۰ کرده‌اند، انعکاس یافته است فیتزجرالد در این ترجمه، به خلاف شیوه معمول مترجمان دیگر - که یا کل اثری را ترجمه می‌کنند، یا به نحوی قاعده‌مند آن را خلاصه می‌کنند یا بخش خاصی از کتابی را برای ترجمه بر می‌گزینند - هم محتوای منظومه شیخ را بیش از حد فشرده و خلاصه کرد و هم ساختار آن را تغییر داد. منطق الطیر اثر کاملاً عرفانی است و این حق را به فیتزجرالد نمی‌داد که آنرا سر خود، (آنچنان که با رباعیات خیام کرد)، بیرون از حد و قاعده‌ای خلاصه کند. او اصولاً نسبت به مشی عرفانی، گرایش و همدردی خاصی نداشت. با همه این احوال، با قریحه ادبی قابل ستایشی که داشت، توانست مقداری از طعم و رنگ ادبی این منظومه عرفانی را به انگلیسی منتقل کند. ترجمه او زیر عنوان Bird Parliament در ۱۸۸۹، چند سال پس از مرگ او به چاپ رسید.

از دیگر ترجمه‌های منطق الطیر یکی کار مارگرت اسمیث و دیگری ترجمه استنلی نات است. ویرایش و ترجمه‌ی اسمیث زیر عنوان *The Persian Mystics: Attar* به سال ۱۹۳۲ در لندن منتشر شد. استنلی نات ترجمه خود را نه از روی اصل منطق الطیر فارسی بلکه از روی ترجمه فرانسوی گارسن دوتاسی انجام داد که در ۱۹۵۴ در لندن چاپ شد. مارگرت اسمیث «در سال ۱۹۳۲م (۱۳۱۱ش) ویرایش و ترجمه منطق الطیر را تحت عنوان «*The Persian Mystics: Attar*»، در لندن منتشر کرد. «استنلی نات» هم چند سال بعد ترجمه‌ی انگلیسی خود از منطق الطیر را از روی ترجمه فرانسوی گارسن دوتاسی انجام داد و در ۱۹۵۴ آن را چاپ کرد. «دیک دیویس» نویسنده و مترجم برجسته انگلیسی نیز به کمک همسر ایرانی خود «افخم دربندی» برگردان بیت به بیت و تحت اللفظی منطق الطیر را به انگلیسی در ۱۹۸۴ انجام دادند.

تاریخ آشنایی نخبگان روس با آثار عطار، خیلی کوتاه است. در اواسط قرن بیستم میلادی، معروف‌ترین شرق‌شناس روسیه، «یوگنی برتلس»، (یوگنی ادواردوویچ برتلس) (Evgeny Edvardovich Berthels)، (دسامبر ۱۸۹۰-اکتبر ۱۹۵۷)، خاورشناس روس و از برجسته‌ترین کارشناسان ادبیات ملل آسیای مرکزی و صاحب پژوهش‌های فراوان در ادب و تصوف ایرانی و تاریخ فرهنگ و ادبیات آسیای مرکزی، بخشی از کتاب معروف خود «عرفان و ادبیات عرفانی» را به بررسی آثار عطار اختصاص داد. در آن زمان او جز چند

نسخه‌ی خطی از آثار عطار، کتاب دیگری در دست نداشت. اما در عین حال توانست به عمق و زیبایی سخن عطار دست یابد. برتلس درباره‌ی عطار نوشت: «عطار در پی به کارگیری عبارات زیبا و مبالغه‌آمیز همانند شاعران دیگر نیست. در عین حال قافیه‌های او به هیچ وجه ضعیف نیستند و بسیار هم دلنشین و جذاب به نظر می‌آیند. دلیل این نکته آن است که عطار در جستجوی قافیه نیست. استعداد شاعرانه‌ی او، حقیقی است.» برتلس در ادامه چنین می‌گوید: «سبک عطار پیچیده و دشوار است و می‌طلبد که خوانندگان آثار او آگاهی کامل از علم تصوف داشته باشند.» (برتلس، ۱۳۸۷: ۴۶۲) از جمله مقاله‌هایی که برتلس در باره‌ی عطار نوشته می‌توان از «بلبل نامه‌ی فریدالدین عطار، در باره‌ی شرحی بر غزل عطار، کیهان شناخت صوفیه در آثار فریدالدین عطار، نسخه‌ی خطی پر ارزشی از فریدالدین عطار در کتابخانه‌ی همگانی دولتی لنینگراد، نوایی و عطار و خیاط‌نامه‌ی فریدالدین عطار» نام برد که همه‌ی این مقاله‌ها در کتابی به نام «تصوف و ادبیات تصوف» گرد آمده‌اند.

برتلس، به طور کلی تمام آثار منسوب به عطار را واقعی می‌داند و به آنها استناد می‌جوید و حتی تعدادی از آنها را که نام برده شد، شرح کرده است. برتلس، با شناختی که از عطار و تصوف دارد مقایسه‌ای بین منطق‌الطیر عطار و لسان‌الطیر نوایی انجام داده است که نتیجه می‌گیرد، نوایی اثری بکر پدید نیاورده او خود را در حدّ یک مترجم معرفی می‌کند و مؤلف بودن را شایسته‌ی نام عطار می‌داند (برتلس، ۱۳۸۷: ۵۸۳). در کتاب تصوف و ادبیات تصوف نوشته‌ی یوگنی ادوارد ویچ برتلس، هفت مقاله در مورد عطار نوشته شده است که فقط یکی از آنها که مقایسه بین کتاب لسان‌الطیر علیشیر نوایی و منطق‌الطیر عطار است قابل بررسی می‌باشد، زیرا بقیه‌ی مقاله‌ها یا در مورد کتاب بلبل‌نامه و یا خیاط‌نامه می‌باشد که هر دو جعلی است و هیچ کدام به عطار تعلق ندارند.

یکی از معرفت‌ترین و بزرگترین دانشمندانی که در سوئد در باره‌ی عطار سخن گفته و ارادت ورزیده است، کارل گوران اکروالد، (Carl-Göran Ekerwald) (ایران‌شناس و محقق زبان و ادب فارسی در سوئد)، است. اکروالد، در مورد عطار و ارادت خانوادگی می‌گوید: «دختری که باهاش ازدواج کردم، از طرفداران پرشور عطار بود. الان هم روی سنگ قبرش در اوپسالا مصرعی از شعر عطار نوشته شده: «باش دایم بردبار.» این نویسنده، در مورد جایگاه عطار در مقایسه با دیگر شاعران، تعداد نسخه‌های چاپ شده در سوئد و میزان استقبال از شعر را ملاک قرار می‌دهد و می‌گوید: «منطق‌الطیر عطار در ۳۵۰ نسخه منتشر شد. ترجمه‌ی شش جلدی متنوی مولوی فقط ۱۵۰ نسخه تیراژ داشت. رباعیات خیام، ۳۰۰ نسخه. تذکره‌الاولیاء که در چهار جلد طبع شد، ۳۰۰ دوره.» (سخنرانی کارل گوران اکروالد در همایش بزرگداشت اریک هرملین، می‌بینیم که در این تعداد کم تیراژ نیز، منطق‌الطیر عطار جایگاه برتر را دارد. «اریک هرملین» در ۱۹۲۹م (۱۳۰۸ ش) از روی ترجمه‌ی قدیمی دوتاسی ترجمه‌ی سوئدی منطق‌الطیر را انجام داد. و تذکره‌الاولیاء عطار، آخرین اثری بود که او به سوئدی ترجمه کرد. دومین ترجمه‌ی پند نامه به لاتین توسط «گابریل گایتلین» انجام شد که در ۱۸۳۵ در هلسینگی فنلاند به چاپ رسید.

برای صرب زبانهای دنیا هم «سلوبودان جورویچ» منطق‌الطیر را به سبک شعر کلاسیک صربی برگردانده است. جورویچ در این برگردان هر بیت را با قافیه‌ی متناسب، با قواعد نظم قدیم صربی ترجمه و با

این کار در کنار انتقال محتوا، زیبایی‌های شعر عطار را نیز به خواننده صرب منتقل کرده است، که از لحاظ فن ترجمه ارزش ویژه‌ای دارد.

ویرایش ادبی این کتاب از سوی الکساندر دراگوویچ انجام شده و پیش‌گفتاری با عنوان «مراحل سیر و سلوک» نیز به قلم او بر این اثر افزوده شده است. همچنین توضیحاتی در ۳۷ صفحه و درباره مسایل عرفانی در انتهای این کتاب نوشته شده است. فرید افتخاری وابسته فرهنگی ایران در صربستان در مقدمه کتاب به اهمیت شعر و عرفان عطار و آثار او اشاره کرده و ویژگی‌های شیوه، عرفانی عطار و خلاصه «منطق الطیر» را بررسی کرده است.

جدول زیر نمایی کلی از تعداد کتاب‌های عطار نیشابوری است که تا سال ۱۳۹۰ در کشورهای مختلف اروپا چاپ و منتشر شده است.

کتاب	انگلستان	فرانسه	ایتالیا	هلند	آلمان	روسیه	یونان	سوئد	صربستان
اسرارنامه	۵	۵	۱	۱	---	۲	۱	---	---
الهی‌نامه	۱۰	۵	---	---	---	---	---	---	---
تذکره الاولیا	۱۴	۱۱	۱	--	۳	۲	۲	۲	---
دیوان اشعار	۵	---	۱	---	---	۲	۱	---	---
مختارنامه	۶	---	---	---	۱	۱	---	---	---
مصیبت‌نامه	۷	۳	---	---	۱	۱	---	---	---
منطق الطیر	۲۹	۲۰	۸	۱	۱	۱۸	۳	۲	۱

همانگونه که دیده می‌شود، انگلستان، از لحاظ شرح و ترجمه آثار عطار- در بین کشورهای اروپایی- رتبه اول را دارد. این تعداد آثار عارف بزرگ ایرانی در کشوری بیگانه با زبان فارسی، اول این که ارزش عرفان و بخصوص عرفان ایرانی را مشخص می‌کند دوم، حضور فرهنگ و زبان فارسی در انگلستان را و میزان علاقه مردم انگلستان به زبان فارسی رانشان می‌دهد. پس لازم است برای گسترش فرهنگ فارسی در اروپا، به ترجمه آثار ارزشمند ایرانی به زبان‌های مردم اروپا و حتی جهان، اقدام اساسی صورت گیرد. البته، کتاب منطق الطیر در بین آثار عطار که در اروپا ترجمه شده و یا شرحی بر آن نوشته شده است نیز بیشترین آمار ترجمه را دارد که ممکن است به علت وجود داستان سیمرغ و یا حکایت شیخ صنعان در این کتاب باشد.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌هایی که در این پژوهش به عمل آمد نتایج زیر حاصل شد:

۱. دنیا بسیاری از اندیشمندان ایرانی را پذیرفته و از اندیشه آن‌ها بهره می‌برد.
۲. در این زمینه اندیشمندان و بعضی وقت‌ها دولت‌ها نیز سهم عمده‌ای در ترویج افکار دانشمندان داشته‌اند.
۳. می‌توان گفت که عطار را نه تنها شرق و غرب عالم پذیرفته‌اند، بلکه آثار و افکار او را نشر داده‌اند و اندیشه‌اش را تبلیغ کرده‌اند.
۴. برای معرفی گستره فرهنگ و شعر عطار باید اول به حوزه نفوذ عرفان و یا به جامعه شناسی عرفان توجه ویژه شود.

۵. برای گسترش حوزه نفوذ عرفان اسلامی بخصوص آثار عرفانی عطار که دل‌ها را مجذوب خود کرده و چشم‌ها را به سوی عطار چرخانده است، باید به ترجمه و نشر این آثار به تمام زبان‌های دنیا دست زد.
۶. افغانستان و تاجیکستان به علت این که زبان رسمی‌شان فارسی است در مقایسه با پاکستان و ترکیه و هندوستان که زبان رسمی‌شان فارسی نیست کمتر به عطار پرداخته‌اند؛ لذا بایستی بیشتر مورد توجه قرار گیرند.
۷. به نظر می‌رسد توجه به عرفان در کشورهایی که استقبال بیشتری از تصوف و ترجمه آثار عطار داشته‌اند سبب هر چه افزونتر توجه مردم آن کشور به اخلاق و شعر فارسی می‌شود و از این راه می‌شود فرهنگ ایران اسلامی را به جهان بیشتر معرفی کرد.
۸. ترجمه مستمر و پیوسته آثار محبوب فارسی در میان ملت‌هایی که با زبان فارسی غریبه نیستند، مانند ترکیه، هندوستان و پاکستان و بسیاری از کشورهای دیگر باعث خواهد شد که فرهنگ و اندیشه ایرانی که منشعب از اسلام است رشد یابد.
۹. پاکستان، ترکیه و هندوستان، بیشترین آمار کتاب‌های عطار را در کتابخانه‌های خود نگهداری و استفاده می‌کنند.
۱۰. با نگاهی به این آمار به علاقه مردم این کشورها به آثار عطار پی می‌بریم. و این زمینه‌ای است تا مشتاقانه به تبلیغ هر چه بیشتر عرفان اسلامی عطار همّت کنیم. پس چه خوب است سازمان‌های مسئول رشد فرهنگ با فرستادن کتاب‌های جدید و هدیه دادن به کتابخانه‌های آن کشورها، مردم آن کشورها را با شرح‌های جدید آن آثار، بیشتر آشنا کرده و نگذارند آثار شاعران بزرگ در آن کشورها کهنه شود.
- ۱۱- عطار نیشابوری را می‌توان شاعری پیشتاز در ادبیات عرفانی توصیف کرد؛ شاعری که عرفان معتدل، میل به شریعت و ساختار نمادین اشعار، شاخص‌ترین ویژگی‌های آثار این پدیده بلند آوازه زبان و ادب فارسی است.
- ۱۲- به لحاظ ساختار کلامی، عطار نخستین کسی است که در فضای نمادین شعر گفت و می‌توان وی را بنیان‌گذار ادبیات نمادین در جهان دانست؛ این نوع ادبیات در اروپا در قرن ۱۹ و ۲۰ شکل گرفت، در حالی که «منطق الطیر» این شاعر نامدار، شاخص‌ترین اثر در ادبیات نمادین است که در قرن هفتم هجری، (۱۳ میلادی) خلق شد.
- ۱۳- قرائن نشان می‌دهد که آشنایی غرب با نام عطار تقریباً به طور تصادفی و از طریق ترجمه منظومه‌ای بود که از قضا در صحت انتساب آن به عطار اتفاق نظر وجود ندارد.
- ۱۴- با نگاهی به استقبال و توجه دانشمندان، نویسندگان و علاقه‌مندان غیر ایرانی به شعر عرفانی و شاعران عارف ایرانی، گستره فرهنگ ایرانی و تأثیری که فرهنگ ایران توانسته است بر جهان بگذارد آشکار می‌شود. هلموت ریتز را بزرگترین نویسنده و عارفی می‌دانند که عطار را به جهان معرفی کرده است. اما بسیاری دیگر از عارفان در دنیا و بخصوص اروپا در ترجمه و معرفی آثار عطار کوشیده‌اند. مردم اندیشمندان اروپا نیز از این آثار به خوبی استقبال کرده‌اند. سیلویستر دوساسی، گارسن دوتاسی، اسلوبودان جورویچ، یوگنی

ادواردویچ برتلس و ادوارد فیتز جerald از جمله کسانی هستند که نقش برجسته‌ای در شناساندن عطار و آثارش به اروپا داشته‌اند.

۱۵- بنابراین آنچه اجمالاً گفته شد می‌توان نتیجه گرفت، از زمانی که عطار برای نخستین بار به غرب شناسانده شد، تا چندین قرن شخصیت فکری و ادبی وی هیچ‌گاه در کلیت آن در کانون توجه قرار نگرفت. در آنچه از آثار او به زبان‌های اروپایی ترجمه شده یا درباره‌ی وی نگارش یافته تا مدت‌های مدید ذکری از منظومه‌هایی چون اسرارنامه، الهی‌نامه و مصیبت‌نامه به چشم نمی‌خورد. ترجمه‌ها و اظهارنظرهای غربیان اغلب در باره‌ی پندنامه‌ی منسوب به شیخ و منطق‌الطیبر بوده است. بنابراین، از شخصیت بی‌بدیل عطار، آن گونه که ما او را می‌شناسیم، تا این اواخر جز بارقه‌هایی چند در آثار مغرب زمینی‌ها، نتابیده بود.

منابع

- اته، هرمان. (۱۳۳۷). *تاریخ ادبیات فارسی*، ترجمه‌ی ص. رضا زاده‌ی شفق، بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران.
- استعلامی، محمد. (۱۳۹۱). *تصحیح و شرح تذکره الاولیاء*. چاپ بیست و سوم. انتشارات زوآر تدین. تهران.
- اشرف‌زاده، رضا. (۱۳۶۳). «ادبیات انقلابی». *مجله‌ی مشکوه*، تابستان ۱۳۶۳، شماره ۵، صص ۱۸۱-۲۰۱.
- اقبال، فرشید. (۱۳۸۱). *الهی‌نامه، پندنامه، اسرارنامه*، دُرگستر. تهران.
- امریزدان، علی‌مردان. (۱۳۷۸). «پيروان مذاهب و شیخ عطار». *مجله‌ی ایران شناخت*. شماره ۱۵، صص ۲۸-۴۷.
- برتلس، یوگنی ادوارد ویچ. (۱۳۸۷). *تصوف و ادبیات تصوف*، ترجمه‌ی سیروس ایزدی، چاپ چهارم، امیرکبیر. تهران.
- الترکه، صائین‌الدین. (۱۳۸۱). *تمهید القواعد*. انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران. تهران.
- تهرانی، جواد. (۱۳۵۹). *بختی در مبادی و اصول تصوف و عرفان*. نشر بینا. تهران.
- رضایی، مهناز و آرزو دستا. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی تمثیل‌پردازی در منطق‌الطیبر عطار نیشابوری و سار سفید اثر آلفرد دو موسه». *مجله‌ی ادبیات تطبیقی کرمان*. دوره ۱۰، شماره ۱۹، صص ۸۹-۱۱۱.
- عابدی، سید امیر حسن. (۱۳۷۷). *قدیمی‌ترین نسخه‌ی خطی تذکره‌الاولیا، نامه‌ی پارسی*. شماره ۸، صص ۲۲۴-۲۳۸.
- عزیزمحمدی، فاطمه. (۱۳۹۵). «نشانه‌هایی از عرفان فارسی و مذهب هندو در فلسفه ماوراء الطبیعه امرسون». *مجله‌ی عرفان اسلامی زنجان*. سال سیزدهم، شماره ۴۹، صص ۲۴۳-۲۵۷.
- محمدخان، مهرنور. (۱۳۷۶). «نفوذ و رواج تذکره‌الاولیای عطار در پاکستان». *مجله‌ی چشم انداز ارتباطات فرهنگی*. شماره ۸، صص ۶۶-۷۱.
- مسرّت، حسین. (۱۳۷۳). «کتابشناسی نخستین گام اطلاع‌رسانی است». *فصلنامه اطلاع‌رسانی*. دوره ۱۱، شماره ۱، صص ۸۴-۶۹.
- مصطفوی سبزواری، رضا. (۱۳۷۷). «عطار در هندوستان». *مجله‌ی نامه‌ی پارسی*. سال سوم، شماره ۱۰، صص ۱۸۸-۲۰۲.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۶). *آشنایی با علوم اسلامی (کلام، احکام، عرفان، حکمت عملی)*. صدرا. تهران.
- منزوی، علی نقی. (۱۳۵۴). «سی مرغ و سیمرغ یا رابطه‌ی انسان‌ها با خدا». *مجله‌ی کاوه (مونیخ آلمان)*، شماره ۵۷، صص ۲۶-۳۶.
- میرانصاری، علی. (۱۳۸۲). *کتابشناسی شیخ فریدالدین عطار نیشابوری*. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. تهران.
- نفیسی، سعید. (۱۳۲۰). *جستجو در احوال و آثار فریدالدین عطار نیشابوری*. اقبال. تهران.
- _____ (۱۳۸۴). *زندگی‌نامه‌ی شیخ فریدالدین عطار نیشابوری*. انتشارات اقبال. تهران.
- نقوی، علی‌رضا. (۱۳۴۷). *تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان*. انتشارات علمی. تهران.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۷۳). *منطق‌الطیبر*. تصحیح: دکتر محمدجواد مشکور. نشر الهام. تهران.

_____ (۱۳۷۳). پندنامه، تصحیح و تحشیه، سیلواستر دوساسی، ترجمه ع. روح‌بخشان، اساطیر. تهران. یثربی، سید یحیی. (۱۳۷۴). عرفان نظری. دفتر تبلیغات اسلامی. قم.
_____ (۱۳۷۷). فلسفه عرفان. دفتر تبلیغات اسلامی. قم.
یوسفی، غلامحسین. (۱۳۷۷). چشمه روشن. انتشارات علمی. تهران..

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Licensee Islamic Azad University Jiroft Branch. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

ارجاع: مزارعی علی، صلاحی عسگر، آقائی مهرداد، بررسی تطبیقی بازتاب آثار عطار در ادبیات شرق و غرب، فصلنامه ادبیات تطبیقی، دوره ۱۷، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۱، صفحات ۹۵-۱۱۵.